

EUROPSKI DEMOS

Postoji li politička potpora Europskoj uniji nakon pristupanja Republike Hrvatske?¹

NIKOLA NOVAK

Sažetak

Rad se bavi pitanjem postojanja europskog demosa i s tim povezane političke potpore Europskoj uniji nakon ulaska posljednje države članice, Republike Hrvatske, u ljeto 2013. godine. Konceptualni okvir koji nudi predstavlja kombinaciju teorijskih pretpostavki Davida Eastona i Dietera Fuchsa o difuznoj potpori političkoj zajednici i režimu. Metoda analize i prikupljanja podataka je kvantitativna metoda utemeljena na nalazima standardnih Eurobarometara, a vremenski okvir na koje se istraživanje referira obuhvaća nalaze Eurobarometra nakon ulaska posljednje članice u EU-a do danas. Na kraju rada donosi se kratka rasprava o nalazima istraživanja te se nudi adekvatan zaključak.

Ključne riječi: europski demos, Eurobarometar, Europska unija, politička potpora, Republika Hrvatska

Nikola Novak, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

¹ Izlaganje sa znanstvenog skupa Budućnost Europske unije: demokracija, identitet i europeizacija, Zagreb, Kuća Europe, 21. i 22. svibnja 2015.

Uvod

U akademskim raspravama o povijesti i budućnosti Europske unije često se pronalaze pitanja o demokratskom deficitu. Postoje brojni autori koji različito argumentiraju demokratsku legitimnost i s njom usko povezanu legitimaciju u Europskoj uniji. Europska unija politički je sustav *sui generis*, nastala na ideji da se osigura stvaranje mira u Europi nakon Drugog svjetskog rata te ekonomski prosperitet država članica. Kasnije je sam sustav uznapredovao, integracija država članica obuhvatila je sve više različitih kriterija na osnovu kojih su pristupale nove države članice, oblikovala se neka vrsta trodiobe vlasti (Komisija, Vijeće i Parlament te Europski sud), zajednička vanjska i sigurnosna politika itd. Pokrenuta velikim proširenjem Unije na istočnoeuropske zemlje 2004. godine, idejom da Turska može postati članicom te velikom euro-krizom koja je započela 2007. godine, počela su se otvarati pitanja identiteta političke zajednice. Upravo to je presudan čimbenik u raspravama o demokratskom deficitu Unije jer se iz identiteta, bilo subjektivnog ili objektivnog, oblikuje demos ili građanstvo. Ideja ovog rada je da iz predloženog teorijskog okvira, na temelju podataka Eurobarometra, utvrdi kakvo je stanje s političkom potporom političkom sustavu Europske unije u vremenskom razdoblju nakon velikih lomova koji se smatraju mogućim uzrokom deficita. Razdoblje koje se analizira jesu dvije godine po pristupanju posljednje države članice, Republike Hrvatske. Na temelju analize političke potpore moguće je ustvrditi postoji li europski demos te je li njegovo postojanje uvjet za daljnji demokratski razvoj Europske unije.

Teorijski okvir

Dieter Fuchs, profesor sa Sveučilišta u Stuttgartu, koautor je knjige *Cultural Diversity, European Identity and the Legitimacy of the EU* koja će u ovom istraživačkom radu predstavljati srž teorijskog okvira. "Knjiga je empirijski originalno djelo koja tvrdi da doprinosi političkoj teoriji kroz normativno inspirirane koncepte i analizu stavova europskih građana te njihove poglede na europski projekt" (de Oliveira 2012: 403).

Fuchs prilagođava model političke potpore Davida Eastona Europskoj uniji. Eastonov model razlikuje tri cilja političkog sustava – zajednicu, režim i autoritet – koja su poduprta ponašanjem prema tim

Tablica 1: Konceptualni okvir koji predlaže Dieter Fuchs

Tip političke potpore prema Eastonu	Konstrukt političke potpore	Subkonstrukt političke potpore
<i>Politička zajednica</i> Smisao za zajednicu (difuzna potpora)	Identitet (ekspresivni razlozi)	– Europski identitet – Kulturne prijetnje
<i>Režim</i>	Integracijski ideal (normativni razlozi)	– Politička integracija – Ekonomska integracija
	Generalizirana potpora (neodređeno)	– Potpora EU-u – Povjerenje u EU institucije
Legitimacija (difuzna potpora)	Legitimacija (normativni razlozi)	– Demokracija
Povjerenje (difuzna potpora)	Učinkovitost (instrumentalni razlozi)	– Korisnost – Efikasnost
	Razumijevanje (kognitivni razlozi)	– Transparentnost
<i>Politički autoritet</i> Specifična potpora		

ciljevima – difuznom i specifičnom potporom. Specifična se potpora odnosi na političke autoritete i utemeljena je na percepciji o zadovoljstvu kratkoročnim rezultatima. Difuzna se potpora ne veže uz kratkoročne rezultate te se uglavnom odnosi na političku zajednicu i režim. Upravo je takav koncept razlikovanja potreban da bi se istražilo postoji li politička potpora Europskoj uniji nakon pristupanja posljednje države članice, Republike Hrvatske. Ova potpora, kako navodi Easton, ima dvije dimenzije: legitimaciju i povjerenje u kojem se legitimacija shvaća kao nejasan ili eksplicitan način na koji osoba vidi ciljeve političkog sustava usklađene s njenim vlastitim moralnim principima, odnosno njenim vlastitim shvaćanjem što je ispravno i odgovarajuće u političkoj sferi, te povjerenje kao akumulaciju iskustava članova političke zajednice povezanih s performansama vladajućih autoriteta (Easton 1975: 448). Iz navedenog se da zaključiti kako je legitimacija određena sadašnjim uvjerenjem građana, a povjerenjem vrjednuje performanse režima. Dieter Fuchs naglašava da je povjerenje jako bitno u slučaju Europske unije jer političke elite ne opravdavaju EU na osnovi specifičnih, kratkoročnih ishoda javnih politika, nego na osnovi fundamentalnih i

dugoročnih uspjeha kao što je stvaranje mira u Europi nakon Drugog svjetskog rata te ekonomski prosperitet država članica (Fuchs 2011: 32). Stoga nam nudi izmijenjeni Eastonov model, prikazan u tablici 1. Smisao za zajednicu zamjenjuje identitetom, a povjerenje učinkovitošću s ciljem izbjegavanja miješanja tog pojma s Putnamovim povjerenjem korištenim u istraživanjima o socijalnom kapitalu. Unutar retka *režim*, Fuchs dodaje tri konstrukta koja nisu proizašla iz Eastonove tipologije. Prvi je *generalizirana potpora*. Ukratko se može objasniti kao evaluacija režima koja je odmaknuta od konkretnih razloga, pa je takva potpora neodređena. Potom slijedi *integracijski ideal* koji predstavlja normativni ideal koji se odnosi na stupanj i tip integracije Europske unije s obzirom na ekonomske i političke perspektive koje dobivaju na važnosti jer EU još uvijek nije završen projekt. Naposljetku, postoji još *razumijevanje* shvaćeno kao ideja da građani razumiju EU te kako je organiziran i kako funkcionira (Fuchs 2011: 33).

Unutar stupca *konstrukti* Fuchs navodi tipove razloga koji ističu navedene tipove potpore. Zadnji stupac, nazvan *subkonstrukti*, predstavlja konstrukte koji su primjenjivi u empirijskim analizama. Europski identitet, kao subkonstrukt identiteta, može se definirati kao stupanj u kojem se građani osjećaju pozitivno vezanima s europskom obitelji. Suprotno tomu, kulturalne prijetnje predstavljaju negativne osjećaje prema zajednici. U tom slučaju, europski identitet je shvaćen kao potencijalna ugroza nacionalnom identitetu. Kod integracijskih ideala politička se integracija odnosi na mišljenja o supranacionalnoj vlasti ili nacionalnom suverenitetu, a ekonomska o tržišnom liberalizmu ili socijaldemokraciji (Fuchs 2011: 33). Učinkovitost obuhvaća korisnost. Ona se odnosi na dugoročne i fundamentalne uspjehe Europske unije. Uz nju postoji još i efikasnost koja mjeri subjektivne percepcije građana o tome može li Unija pozitivno doprinijeti njihovoj nacionalnoj državi. Četvrti konstrukt je legitimacija kao razina zadovoljstva funkcioniranjem demokracije u EU-u. Zadnji konstrukt je transparentnost koja se odnosi na subjektivno shvaćanje institucija i procesa Europske unije (Fuchs 2011: 34).

(Europski) demos: metoda istraživanja

Demos, etimološki iz starogrčkog jezika, označava ljude u političkom smislu, javno ili građansko tijelo, suprotno naciji koja je etnički kon-

cept (Jolly 2005: 12). Ovako shvaćen, pojam demosa implicira postojanje skupine ljudi koja participira u političkome životu zajednice. Konkretno, europski demos trebao bi označavati skupinu ljudi koja dijeli zajednički identitet, društveno je povezana preko kolektivne odanosti zajednici, dijeli zajedničko sjećanje i sl. Puno važnije od navedenog, a što ističu i brojni demokratski teoretičari poput Roberta Dahla, potreba za postojanjem demosa veže se uz princip većinskoga donošenja odluka unutar kojeg manjina treba poštovati odluku većine. Takav sustav onda bi nužno implicirao dijeljenje zajedničkoga političkog identiteta (Dahl 1989: 161). Dijeljenje zajedničkoga političkog identiteta ovisi o potpori stanovništva političkoj zajednici. Bez difuzne potpore u vidu legitimacije i povjerenja malo je vjerojatno da će zajednica imati razvijen sustav demokracije, no samo postojanje političke potpore može biti dokaz postojanja demosa, odnosno građanskoga tijela. Unutar Fuchsova teorijskog okvira prikazanog u tablici 1 najbolji način da se provjeri postoji li europski demos ili ne jest slijeđenje subkonstrukta političke potpore. Taj stupac u tablici 1 moći će nam odgovoriti na pitanje postoji li europski demos ili ne te, s tim povezano, je li njegovo postojanje uvjet za razvoj demokracije u Europskoj uniji. Navedeno pruža mogućnost da se zaključi kako politički identitet, u političkoteorijskom smislu, zapravo označava difuznu potporu političkoj zajednici. Kada bi se identitet pokušao izjednačiti sa specifičnom potporom, postoji mogućnost upadanja u zamku proučavanja kratkoročnih uspjeha demokratski izabраних predstavnika vlasti. U tom slučaju ne bi bilo moguće utvrditi stvarni politički identitet jer bi se o njemu zaključivalo na temelju onoga što vlada odluči učiniti (ili ne učiniti) u svom npr. četverogodišnjem mandatu. Promatrano na razini institucija Europske unije, to bi značilo da nam je politički identitet Unije unaprijed određen na temelju donesenih javnih politika i ostalih aktivnosti npr. posljednjega saziva Europskoga parlamenta.

S obzirom na to da politička potpora prema Eastonu ovisi o potpori političkoj zajednici, režimu i političkom autoritetu, ovaj rad istražuje rezultate istraživanja koje je provela Europska komisija posljednjih nekoliko godina. Od 1973. godine Komisija nadgleda evoluciju javnog mnijenja u državama članicama adresirajući pitanja koja se bave glavnim temama europskog građanstva: proširenje, društvena situacija, zdravlje, kultura, informacijske tehnologije, okoliš, euro, obrana itd (Europa.eu, 2015). U sklopu tih istraživanja dva puta godišnje objavljuje se i stan-

dardni Eurobarometar, a predstavlja rezultate otprilike 1000 intervjuja po državi članici. Prezentacijom posljednjih triju istraživanja Eurobarometra pokušat ćemo pokazati kako politička potpora Europskoj uniji ne izostaje. Koristit će se samo rezultati posljednja tri provedena istraživanja jer je cilj utvrditi postoji li politička potpora nakon posljednjega kruga proširenja 2013. godine kad je Republika Hrvatska postala članica. Ta tri istraživanja objavljena su redom u studenome 2013. godine (Standard Eurobarometer 80), potom u lipnju (Standard Eurobarometer 81) i konačno u studenome 2014. godine (Standard Eurobarometer 82). Svi podaci dostupni su na službenim internetskim stranicama Europske komisije. Dakle, cilj je utvrditi postoji li politička potpora Europskoj uniji te na temelju tih nalaza zaključiti o postojanju europskoga demosa. Tek onda ćemo biti u mogućnosti odgovoriti na pitanje je li njegovo postojanje nužno za razvoj demokracije u Uniji.

Dokazi o političkoj potpori u EU-u

U Fuchsovu modelu političke potpore Europskoj uniji prvi su subkonstrukti vezani uz identitet, tj. europski identitet i kulturne prijetnje. U izvješćima Eurobarometra u ranije spomenutom vremenskom okviru promotrit ćemo postotke koji analiziraju osjećaj europskoga građanstva. Prema istraživanju iz studenog 2013. (Eurobarometar 80, 2013), šest od deset Europljana vidi sebe kao građane Europske unije, potom imamo mali porast tog osjećaja na 65 % (Eurobarometar 81, 2014) te ponovni povratak na stanje iz studenog 2013. godine (Eurobarometar 82, 2014). Na pitanja vezana uz usporedbu nacionalnog identiteta s europskim, u studenome 2013. 54 % Europljana sebe vidi i kao europske građane, a 42 % definiraju sebe ekskluzivno prema nacionalnom identitetu države članice (Eurobarometar 80, 2013). U lipnju 2014. imamo porast u europskom identitetu na 59 % te pad u nacionalnom identitetu na 39 % (Eurobarometar 81, 2014), dok se u studenome iste godine zadržavaju isti rezultati kao u prethodnom istraživanju (Eurobarometar 82, 2014). Možemo stoga zaključiti kako u promatranom vremenskom okviru postoji smisao za političku zajednicu i razvijen osjećaj identiteta. Dodatan dokaz tomu je da u sva tri istraživanja postoje samo tri države, Ujedinjeno Kraljevstvo, Cipar i Bugarska ili Grčka (ovisi o istraživanju), u kojima se ispitanici definiraju isključivo prema nacionalnom identitetu (Eurobarometar 80, 2013; Eurobarometar 81, 2014; Eurobarometar 82, 2014).

Drugo što u izvješćima Eurobarometra promatramo povezano je s retkom u tablici 1 nazvanim *integracijski ideal*. Politička integracija obuhvaća niz pitanja vezanih uz supranacionalnu razinu funkcioniranja vlasti ili ona povezana s nacionalnom suverenosti. U standardnim Eurobarometrima, uz ostala pitanja, uspjeh političke integracije najbolje se ogleda u pitanjima povezanim s budućnošću Europske unije u obliku federacije. Tako stabilna relativna većina Europljana podupire razvoj Europske unije u smjeru federalne zajednice država članica. Stabilna relativna većina zastupljena je u sva tri ciljana vremenska razdoblja s prisutnom tendencijom pada u ukupnom postotku (Eurobarometar 80, 2013; Eurobarometar 81, 2014; Eurobarometar 82, 2014). Može se stoga slobodno zaključiti kako EU ima potporu za nastavak političke integracije. Ovi rezultati mogu poslužiti i kao argument u generaliziranoj potpori Europskoj uniji jer potpora federalizaciji i čvršćoj zajednici država članica nužno znači i potporu Europskoj uniji općenito. Taj je argument dodatno ojačan pitanjem o povjerenju Europskoj uniji. Naime, u promotrenom razdoblju, nakon pada povjerenja uzrokovanog euro-krizom i velikim istočnim proširenjima koja su ozbiljno dovela u pitanje legitimaciju EU-a (Smismans 2013: 351), prvi put imamo blagi porast. Ekonomska se integracija pak ogleda u podatku da apsolutna većina Europljana vidi globalizaciju kao ekonomsku priliku. Iz toga je više nego jasno da je daljnja integracija država članica u ekonomskom polju nužna kako bi EU mogao nastaviti još utjecajnije nastupati na globaliziranom svjetskom tržištu jer za to ima potporu. Što se tiče povjerenja u institucije Europske unije, ono ima tendenciju pada nakon euro-krize 2007. godine. Ipak, u promatranom razdoblju imamo porast povjerenja (s 37 na 42 %) iskazanog Europskom parlamentu, Europskoj komisiji s 35 na 38 % te konstantu povjerenja iskazanog Europskoj središnjoj banci od 34 % s blagim padom u lipnju 2014. godine (Eurobarometar 80, 2013; Eurobarometar 81, 2014; Eurobarometar 82, 2014).

Kad je u pitanju razina zadovoljstva funkcioniranjem demokracije u Europskoj uniji, podaci iz studenog 2013. upućuju na podijeljena stajališta – 46 % nije zadovoljno s funkcioniranjem demokracije na razini Europske unije, dok je 43 % zadovoljno (Eurobarometar 80, 2013) . U lipnju 2014. imamo blagi porast zadovoljstva na oko 44 %, odnosno značajniji pad u nezadovoljstvu na oko 43 % (Eurobarometar 81, 2014). Sličan omjer zadržan je i u posljednjem promatranom istraživanju (Eurobarometar 82, 2014).

Kod mjerenja učinkovitosti potrebno je istražiti dvije varijable: korisnost i efikasnost. Efikasnost mjeri percepciju građana o tome može li EU doprinijeti njihovoj nacionalnoj državi. U tom slučaju, 53 % Europljana ne slaže se s tvrdnjom da su interesi njegove nacionalne države uzeti u obzir od strane EU-a, dok je 40 % onih koji se s tom tvrdnjom slažu. Podaci su slični za cijelo istraživano razdoblje (Eurobarometar 80, 2013; Eurobarometar 81, 2014; Eurobarometar 82, 2014). Što se tiče mišljenja o dugoročnim i fundamentalnim uspjesima Europske unije, tj. korisnosti, 27 % ispitanih u studenome 2013. navelo je razvoj i rast europske ekonomije, 17 % poboljšanje života svih europskih državljana, a 15 % ispitanih drži da je očuvanje mira i sigurnosti najveći uspjeh Europe (Eurobarometar 80, 2013). U lipnju 2014. na drugo mjesto dolazi očuvanje mira i sigurnosti, a tako ostaje i u studenome iste godine (Eurobarometar 81, 2014; Eurobarometar 82, 2014).

Posljednje što valja analizirati je transparentnost koja se odnosi na subjektivno shvaćanje institucija i procesa Europske unije. Znanje o tome kako funkcionira Europska unija i objektivno znanje o Europskoj uniji općenito mogu se shvatiti kao najbolji pokazatelji Eurobarometra za provjeru transparentnosti. U studenome 2013. polovina ispitanih tvrdila je da shvaća kako radi EU, dok 47 % ispitanika tvrdila da nema pojma (Eurobarometar 80, 2013). U lipnju i studenome 2014. ti su postoci porasli sa 50 na 52 %, odnosno pali sa 47 na 44 % (Eurobarometar 81, 2014; Eurobarometar 82, 2014). Pitanja iz Eurobarometra koja mjere objektivno znanje o EU-u od ispitanika zahtijevaju navođenje točnog broja država članica, izjavu je li Švicarska članica ili nije te potvrdu ili opovrgavanje teze da se članovi i članice Europarlamenta biraju direktno od strane građana. U prvom istraživanju obuhvaćenom ovim radom čak 62 % građana Europske unije znalo je dogovore na pitanje o broju članica Unije (Eurobarometar 80, 2013). Kuriozitet je da je čak 80 % ispitanih u Hrvatskoj ponudilo točne odgovore, vjerojatno zbog utjecaja medija koji su masovno popratili pristupanje Hrvatske Uniji 1. srpnja 2013. U daljnjim istraživanjima postotak je narastao do 65 % (Eurobarometar 81, 2014; Eurobarometar 82, 2014). Na pitanje o izboru članova Europarlamenta u jesen 2013. godine 54 % ispitanih složilo se s tvrdnjom da se članovi biraju direktno od strane građana (Eurobarometar 80, 2013). U proljeće 2014. taj postotak skače na čak 71 % (Eurobarometar 81, 2014), dok je u jesen iste godine pao na 62 % (Eurobarometar 82, 2014). Skok u proljeće 2014. je logičan s obzirom na to da su se

u tom razdoblju održavali redovni izbori za Europski parlament. Broj onih koji znaju da Švicarska nije članica Europske unije konstantan je u sva tri navedena razdoblja istraživanja i iznosi 70, odnosno 71 % u proljeće 2014. godine (Eurobarometar 80, 2013; Eurobarometar 81, 2014; Eurobarometar 82, 2014).

Vrjednovanje dobivenih rezultata: postoji li europski demos?

U promatranom razdoblju, od studenog 2013. godine do studenog 2014. godine, ukupno su provedena tri istraživanja Eurobarometra. Rezultati tih triju istraživanja iskorišteni su kako bi se provjerilo postoji li politička potpora Europskoj uniji nakon posljednjeg proširenja u srpnju 2013. godine. Na temelju teorijskog okvira, inspiriranog Davidom Eastonom i Dieterom Fuchsom, možemo utvrditi kako u razdoblju nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju do danas postoji difuzna potpora političkoj zajednici i režimu Unije, na što upućuju i istraživanja. Ovim istraživanjem nije obuhvaćena specifična potpora političkom autoritetu jer je ona utemeljena na percepciji o zadovoljstvu kratkoročnim rezultatima, što nije tema ovog istraživanja. Kako bilo, provedeno istraživanje pokazuje da i nakon posljednjeg proširenja Unije postoji politička potpora režimu u većini segmenata, na temelju čega možemo zaključiti da je politički sustav EU-a legitiman. Važno je također napomenuti kako potpora institucijama Unije ne prelazi 50 %, no i dalje je osjetno veća ako se brojke usporede s onima o potpori nacionalnim institucijama u sva tri Eurobarometra. Legitiman ne znači nužno demokratski niti implicira postojanje demosa, no ako demokratsku metodu definiramo kao "institucionalno uređenje za donošenje političkih odluka u kojem se pojedinci natječu za moć donošenja odluka putem kompetitivne borbe za glasove birača" (Schumpeter 2003: 269), možemo ustvrditi sljedeće: Europska unija predstavlja sve ovo što je Schumpeter definirao. Time Europsku uniju možemo nazvati demokratskim poretkom i zajednicom koja ima svoj, europski demos. Bez postojanja europskoga demosa razvoj demokracije u Europskoj uniji ne bi bio moguć. Bez obzira na činjenicu da neki autori, poput Weilera, Halterna i Mayera, tvrde da europskoga demosa nema, pa posljedično nema ni demokracije u Europskoj uniji (Weiler, Haltern, Mayer 1995: 10-14), činjenica je, kako pokazuje ovo istraživanje, da on postoji.

Zaključak

Postojanje europskoga demosa uvjet je za razvoj demokracije u EU-u jer nam je iz Schumpeterove definicije demokracije jasno da u Uniji postoje pojedinci koji se "natječu za moć donošenja odluka putem kompetitivne borbe za glasove birača" (Schumpeter 2003: 269). S obzirom na to da na europskoj razini argumenti povučeni iz demokratskih teorija nisu dovoljni zbog složenosti političkog sustava Europske unije, početna se tvrdnja ovoga rada argumentirala dodatno provjerom političke potpore režimu i političkoj zajednici u razdoblju otkad Europska unija broji 28 članica. Ipak, nalaze provedenog istraživanja na temelju podataka Eurobarometra treba uzeti s rezervom jer nam oni potvrđuju postojanje europskoga demosa, ali nam ne objašnjavaju demokratske deficite koji se javljaju u Uniji nakon euro-krize i istočnih proširenja. Nekoliko analiziranih podataka pokazuje visoku razinu nezadovoljstva stanjem demokracije u Uniji, no ostali podaci jasno upućuju na postojanje relativne političke potpore i na koncu postojanje onog što bismo mogli nazvati europskim građanstvom ili europskim demosom. Nezadovoljstvo demokracijom na razini Unije u stavovima i percepcijama njena demosa svakako bi bila odlična tema za neka buduća istraživanja, no početna pozicija treba biti priznavanje postojanja demosa kao uvjeta za daljnji razvoj demokracije u EU-u. Dakle, nedvosmisleno se može zaključiti da, i nakon pristupanja Republike Hrvatske, politička potpora Europskoj uniji i dalje postoji.

Literatura

- Dahl, Robert A.** 1989. *Democracy and its Critics*. Yale University Press. New Haven.
- De Oliveira, Ines Sofia.** 2012. Book Review: Cultural Diversity, European Identity and the Legitimacy of the EU by Dieter Fuchs and Hans Dieter Klingemann (eds). *Online Journal of Contemporary European Research* vol. 8, issue 3. 403-404.
- Easton, David.** 1975. A reassessment of the Concept of Political Support. *British Journal of Political Science* vol. 5, no. 4. 435-457.
- Eurobarometar 80.** 2013. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb80/eb80_en.htm uvid ostvaren 4. svibnja 2015.
- Eurobarometar 81.** 2014. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb81/eb81_en.htm uvid ostvaren 4. svibnja 2015.
- Eurobarometar 82.** 2014. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb82/eb82_en.htm uvid ostvaren 4. svibnja 2015.
- Europa.eu.** 2015. http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm uvid ostvaren 7. svibnja 2015.
- Fuchs, Dieter.** 2011. Cultural Diversity, European Identity and Legitimacy of the EU: A Theoretical Framework. U: Fuchs, Dieter i Klingemann, Hans-Dieter (ur.). *Cultural Diversity, European Identity and the Legitimacy of the EU*. Edward Elgar Publishing. Cheltenham. 27 – 34.
- Jolly, Mette.** 2005. A Demos for the European Union? *Politics* vol. 25 (1). 12-18.
- Schumpeter, Joseph A.** 2003. *Capitalism, Socialism and Democracy*. Taylor & Francis e-Library.
- Sminsans, Stijn.** 2013. Democracy and Legitimacy in the European Union. U: Cini, Michaelle, Perez-Solorzano Borrigan, Nieves (ur.). *European Union Politics. 4th ed.* Oxford University Press. Oxford, New York. 341-353.
- Thomassen, Jacques.** 2009. The Legitimacy of the European Union after Enlargement. U: Thomassen, Jacques (ur.). *The Legitimacy of the European Union after Enlargement*. Oxford University Press. Oxford, New York. 1-20.
- Weiler, J. H. H.; Haltern, Ulrich R. i Mayer, Franz C.** 1995. European Democracy and its Critique. *West European Politics* 18 (3). 4-39.